

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ
ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА ТАРНОВСЬКОГО-МОЛОДШОГО
(1838–1899)**

У статті розповідається про історико-краєзнавчу діяльність В.Тарновського (1838-1899), проаналізовано її вплив на розвиток української науки та суспільства.

Ключові слова: В.Тарновський, садиба Качанівка, історичне краєзнавство, Музей українських старожитностей.

В статье рассказывается о историко-краеведческой деятельности В.Тарновского (1838-1899), проанализировано ее влияние на развитие украинской науки и общества.

Ключевые слова: В.Тарновский, усадебка Качановка, историческое краеведение, Музей украинских древностей.

In the article told about V.Tarnovsky's (1838-1899) local history work, analyzed it's influence to development of Ukrainian science and society.

Key words: V.Tarnovsky, Kachanivka Estate, local history, Museum of Ukrainian antiquities.

Постановка проблеми. У квітні 2013 р. виконується 175 років з дня народження одного з найвідоміших учасників українського національного відродження, суспільного діяча, мецената, краєзнавця Василя Васильовича Тарновського – молодшого. Для наших сучасників В.Тарновський знаменитий своїм цінним музеєм українських старожитностей та чудовим за своєю красою та досконалістю маєтком Качанівка в Чернігівській області, що зберігся до нашого часу. Він належав до аристократичних кіл українського суспільства, мав великі гроші, відзначався своїм благодійництвом у галузі історії, культури та національного суспільного руху. Доброчинна справа Тарновських стала предметом численних досліджень, але автори публікацій залишали осторонь краєзнавчу діяльність самого мецената, розкриваючи лише її матеріальну складову. Тому актуальною проблемою залишається вивчення історико-краєзнавчої діяльності В.В. Тарновського – молодшого, його вагомому внеску в розвиток української історії та культури.

Аналіз актуальних досліджень. Про суспільну та музейну діяльність В.В.Тарновського – молодшого почали писати ще його сучасники, відомі українські краєзнавці, історики, громадські діячі О.М.Лазаревський [15], В.П.Горленко [5], В.Б.Антонович [2], Ф.Уманець [26], М.Шугуров [17] та інші. У мемуарній та історичній літературі ХХ ст. про його самовіддану роботу розповідали Г.Лазаревський [14], Д.І.Яворницький [31], М.В.Тарновський [22] та інші. Особливістю публікацій того часу є те, що їх автори особисто знали В.В.Тарновського, співпрацювали з ним в його громадських справах, допомагали комплектувати Музей українських старожитностей, брали участь у підготовці перших каталогів музею тощо.

У сучасній науковій літературі поступово розвивається окремий напрям, який поступово набуває певного змісту та за пропозицією провідних українських істориків та культурологів має отримати назву «качанівкознавство» [4, с.19]. Така назва обумовлена тим, що вже два століття садиба Качанівка залишається визначним історико–культурним осередком України, який розпочав своє існування спочатку в садибі, що належала приватним власникам, а пізніше, в радянські часи – органам освіти.

На початку 80-х рр. ХХ ст. на території садиби було створено історико–культурний заповідник «Качанівка», однією зі складових діяльності котрого була історико–краєзнавча робота, наукова, науково–освітня та масова екскурсійна робота. Значним здобутком наукового колективу Національного історико–культурного заповідника стало проведення наукових читань, матеріали яких були надруковані окремими збірниками [6; 16; 21; 25]. Збірники містять цінні розвідки з історії Качанівки, її власників, гостей, а також про відомі дворянські садиби, краєзнавчі студії з історії окремих регіонів України та колишніх радянських республік. Проблеми регіональних досліджень В.В.Тарновського висвітлювали с.Половникова [13; 19; 20], М.Біляшівський [3], Н.Товстоляк [23; 24] та

інші, але окремих досліджень про історико-краєзнавчу діяльність особисто В.В.Тарновського поки ще недостатньо.

Мета статті. На основі архівних та літературних матеріалів висвітлити історико-краєзнавчу діяльність В.В.Тарновського – молодшого: її основні напрями, співпрацю В.В.Тарновського з відомими краєзнавцями XIX ст., товариствами та організаціями, охарактеризувати його внесок у розвиток історичного краєзнавства XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Василь Васильович Тарновський попри всі численні публікації XIX – XX ст. залишається легендарною особою в ряду відомих своєю громадською та меценатською діяльністю національно свідомих українців XIX ст. Багато сторінок його життя ще чекають своїх дослідників, навіть дата його народження була з'ясована лише нещодавно С.О.Половниковою, яка знайшла в Державному архіві Полтавської області метричну книгу Покровської церкви с.Антонівка Пирятинського повіту Полтавської губернії із записом про народження Василя Тарновського [20, с.183; 7]. Він народився 20 березня 1838 р., раніше вважали, що датою його народження було 20 березня 1837 р., так записано і на мармуровому надгробку на його могилі в Києві.

З дитинства серед оточення Василя Тарновського були цікаві люди, зокрема дядько по матері Михайло Володимирович Юзефович, та батько, Василь Васильович Тарновський – визначний юрист, суспільний діяч, учасник підготовки та проведення реформ 60-х рр. XIX ст. Батько в молоді роки досліджував садиби своїх родичів та окремі місцевості. Разом зі своїм другом П. Г.Редкіним він розробив методику статистичних досліджень маєтків, а також загальну методику опису історичних місцевостей. Значний інтерес представляє програма українського журналу В.В.Тарновського, що була написана ним у 40-ві рр. XIX ст. До програми було включено розділи про історію України, археологічні дослідження, малоросійське право, опис українських територій, українську літературу, матеріали по сільському господарству [29].

Подальше життя та складна робота з підготовки селянської реформи не дозволили В.В.Тарновському – старшому здійснити свої проекти щодо видання журналу, але його син, добре знайомий з проектом батька, використав його ідеї та плани у 80-ті рр. XIX ст., в результаті чого у 1882 р. членами Київської громади було засновано журнал «Київська старовина» саме за цією програмою. Серед цікавих проектів В.В.Тарновського – старшого ми знайшли тематичну структуру «Музеума Киевского учебного округа», до якої він включив природничий, етнографічний, історичний та археографічний відділи [27].

У дитячі та юнацькі роки В.В.Тарновський – молодший часто гостював у садибах Скоропадських, Галаганів, М.Маркевича, де були чудові збірки української старовини, тому його інтерес до історичного краєзнавства, методики збирацької роботи сформувалися рано. Його життя могло бути іншим, Василь мріяв про кар'єру військового, але думка батьків та їх друзів перемогла – він навчався в пансіоні Енеса в Москві, а потім вступив до історико-філологічного факультету університету святого Володимира у Києві. На той час там навчався і його двоюрідний брат, В.М.Юзефович, разом з яким він брав участь в організації роботи недільних шкіл та став учасником щойно створеної київської громади.

Про його службовий шлях ми дізналися з «Формулярного списку про службу маршалка дворянства Ніжинського повіту губернського секретаря Василя Васильовича Тарновського за 1887 р.»: 24 вересня 1862 р. після закінчення повного курсу наук в Київському університеті св. Володимира вступив на службу кандидатом до мирових посередників; 22 листопада 1864 р. призначений мировим посередником Парафіївської дільниці; 5 липня 1869 р. обраний маршалком дворянства Борзенського повіту (до 1872 р.); 19 червня 1875 р. обраний маршалком дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії; на цю посаду він обирався 2 червня 1878 р., 30 травня 1881 р., 26 травня 1884, 25 травня 1887 р. [2]. За свою роботу В.В.Тарновський мав урядові нагороди, замість кар'єри на державній службі він обрав улюблену справу. Свої прибутки він отримував за рахунок підприємницької діяльності, у тому числі з Парафіївського цукрового заводу, одного з

найприбутковіших в Україні. Для забезпечення його ефективної роботи В.В.Тарновський – молодший перепрофілював сільське господарство своїх садиб на вирощування буряків, у Качанівці була влаштована селекційна станція, використовувалися передові технології, в господарстві почав використовувати локомотиви. У 80-ті рр. XIX ст. він був власником 5850 дес. землі [28], значна частина якої була орною.

В.В.Тарновський – молодший з юнацьких років захоплювався історією українського народу, вивчав українське козацтво, нащадком генеральної старшини якого він був. Про початок його краєзнавчих досліджень під час навчання в Москві пише М. В.Тарновський, його племінник та біограф: «... його кімната у Москві в квартирі доктора Шеффера, в якого вони жили під час навчання у пансіоні в Москві, являла собою невеликий музей української зброї, келихів, чарок, що мали герби героїв України, та інших предметів української давнини. Усе це купувалося на Сухаревому базарі, а також і в Україні, під час вакацій, а потім відвозилося до Москви і прикрашало стіни його кімнати. Вже тоді було видно, що народився серйозний збирач спеціальної старовини, і це супроводжуватиме все його, порівняно коротке, життя» [22, с.159].

Ця згадка підтверджує вибір молодого В.Тарновського, він розпочинає свої історико–краєзнавчі дослідження, що підтверджують свідчення О.Лазаревського [1, с.146]. Уже в ті часи за допомогою О.Лазаревського, В.Антоновича, В.Беця, М.Костомарова, В.Горленка він визначив для себе основну тематику досліджень: історія українського козацтва, пам'ятки історії рідного краю, шевченківський відділ, історія українського національного руху та його найкращих представників, шанування пам'яті визначних українців засобом встановлення пам'ятників та створення меморіалів, створення українського Оссолінеуму (архівна збірка документів з історії України та особові архіви), проведення пошукових експедицій, археологічних розкопок, організація виставок на історичну тематику, популяризація історичних пам'яток шляхом їх опублікування та видання каталогів колекцій [10; 11; 12]. Велике значення мала участь В.В.Тарновського в виданні журналу «Київська старовина», в якому часто публікувалися матеріали та повідомлення про музей українських древностей В.В.Тарновського.

У ті часи це був передовий підхід до вивчення минулого України та її окремих районів, тому що поступово з модернізацією економіки та повсякденного життя суспільства багато історичних пам'яток минулого знищувалося. Наприкінці XIX ст. це набуло особливої актуальності, тому що цінні збірки та колекції, що залишилися після смерті своїх власників, розпродавалися вроздріб, потрапляли до макулатури, а іноді гинули під час пожежі, наприклад – маєток Капністів у Коровинцях, частину зібрання яких В.Тарновському вдалося придбати.

Іншою мотивацією, що стимулювала історико–краєзнавчу роботу В.В.Тарновського було його бажання наблизити результати своїх досліджень до простих українців, підняти рівень їх освіти та національної свідомості. Учні міністерських початкових училищ його маєтків мали можливість бувати в музеї, власник викладав в училищах, фінансував навчання дітей своїх земляків, фінансово утримував їх.

М.М.Біляшівський, онук знаменитого археолога, краєзнавця та музейного діяча М.Ф.Біляшівського, визначаючи самовіддану історико–краєзнавчу працю В.В.Тарновського писав: «Від збирання приватної колекції, приступної для огляду тільки її господареві та його гостям, він як організатор науки пройшов шлях до створення першого музею національної історії. Він врятував націю в той момент, коли здавалося, що на наше безголов'я історія не полишить нам жодного речового доказу, власне, нашого існування на цій землі» [3, с.119].

У своїх історико–краєзнавчих дослідженнях В.В.Тарновський не лише збирав історичні пам'ятки минулого, але й розшукував писемні свідчення про минуле, у тому числі – сучасні йому публікації про визначних осіб, події, історичні місцевості. У другому томі «Каталогу музею українських древностей В.В.Тарновського» 1900 р. (укладач Б.Д.Грінченко), можна знайти багато вирізок з журналів та газет, які на той час виступали

як науково-допоміжний матеріал, але з часом могли стати оригінальними писемними документами. Так, Шевченківський відділ музею українських древностей складався з 1006 одиниць, з них 248 – літературні твори, у тому числі – про Т.Шевченка [26, с.623]. В колекції документів В.В.Тарновського – молодшого були рукописи М.Костомарова, П.Куліша, М.Гоголя, автографи всіх гетьманів України. Г.Лазаревський, який часто гостював у Качанівці, згадує, що бібліотека мала понад 20 тисяч книжок, присвячених виключно Україні [14, с.214]. Серед книжок було багато рукописних.

Одним із напрямів історико-краєзнавчих досліджень В.В.Тарновського була сама садиба Качанівка. В родинному архіві зберігалися численні майнові, генеалогічні, історичні документи П.О.Румянцева, подружжя Почек, Г.С.Тарновського, сімейні архіви родини В.В.Тарновського, які частково були надруковані на сторінках каталогів музею та на сторінках журналу «Київська старовина». З 1899 р., коли після смерті В.В.Тарновського за заповітом тривав процес передачі колекції Чернігівському губернському земству з метою відкриття музею, його син, Василь Васильович – третій, залишив окрему частину родинних документів у музеї, вони були включені до другого тому Каталогу.

Серед них дуже цінну групу зберігання представляють документи про Качанівку другої половини XIII-XIX ст., зокрема купчі документи з інвентарними описами, плани садиби та парку, що характеризують її розвиток в часі, навколишні території. Унікальними джерелами з історичного краєзнавства за своїм змістом залишаються епістолярні матеріали: листування Тарновських між собою, листи родичів, гостей, знайомих власників, суспільних діячів та митців. Частково за ініціативою В.В.Тарновського вони були надруковані в журналі «Київська старовина» [22, арк.149-150].

До нашого часу недостатньо дослідженими залишаються документи та листи В.В.Тарновського – старшого, які зберігав його син. В.В.Тарновський багато працював у період реформ 60-х рр. XIX ст., але його почерк читати дуже важко, навіть в одному з листів до свого сина він пише, щоб той звернувся до П.Редкіна, бо він знає «його руку». Отже, збираючи документи та історичні пам'ятки, що належали іншим особам, В.В.Тарновський – молодший, розуміючи історичне значення життя та діяльності кращих представників своєї родини, розпочав формування власного родинного відділу свого музею. Майбутнє показало, яке велике значення для нашої історії це мало.

Одним з напрямів історико-краєзнавчої діяльності В.В.Тарновського – молодшого були пошук, вивчення та популяризація зображальних джерел, зокрема фото та планів історичних місцевостей, фото та портретів історичних осіб, тощо. Одним з таких видань був альбом «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях і портретах», до якого було включено портрети 10 визначних українців козацького періоду, про кожного з них було написано історичну довідку [2]. З 70-х рр. XIX ст. В.В.Тарновський вирішив зібрати портрети визначних осіб української історії або зробити для майбутнього копії їх портретів, щоб зберегти їх для історії. Такий прийом використовують і в наш час, деякі такі копії стали історичними реліквіями. Наприклад, живописні копії художника Г.Васька, які він робив на замовлення В.Тарновського.

У Качанівському палаці Тарновськими було зібрано живопис, сюжети якого мали безпосереднє відношення до палацу. Художнику О.Волоскову, вчителю живопису В.В.Тарновського-молодшого, належить картина «За чайним столом в Качанівці», «Садиба Тарновських в Качанівці», ескізи з життя садиби; художник В.Штернберг залишив цикл картин та малюнків, художнику А.Гороновичу належать портрети В.Тарновського на фоні садибних пейзажів та інші. Талановитим художником був і сам В.Тарновський – молодший, йому належать малюнки пейзажів Качанівки на декоративних тарілках, а також пам'ятний медальйон на могилі Т.Шевченка та в Качанівському парку.

У другій половині XIX ст. В.В.Тарновський використовує такий метод як фотографування, значну допомогу в цій роботі йому надавав чоловік сестри його дружини полковник Є.З.Корбут, який захоплювався фотосправою. Під час подорожі В.В.Тарнов-

ського-молодшого по Запоріжжю він зробив унікальні зйомки місцевості та самої експедиції [31, с.152]. Відомим фотографом кінця XIX – початку XX ст. був племінник В.В.Тарновського, син його рідного брата Володимира, Михайло Володимирович Тарновський. М.В.Тарновський зробив фотозйомку інтер'єрів Качанівського палацу та парку останньої чверті XIX ст. [22, с.99-103], які поки ще залишаються єдиними із зображальних джерел того часу, йому ж належать найбільш повні дослідження життя Тарновських – власників Качанівської садиби та їх стосунків з Т.Г.Шевченком.

В.В.Тарновському належить ідея вшанування пам'яті визначних українців, він виділяв кошти на спорудження пам'ятників І.Котляревському в Полтаві, Б.Хмельницькому в Києві, надгробка П.Куліша, М.Гоголю в Ніжині на території влаштованого на кошти В.Тарновського Гоголівського скверу. Лише після смерті В.В.Тарновського здійснилася його мрія про встановлення пам'ятника Т.Шевченку в Києві. Найбільш цікавим проектом було створення на могилі Т.Шевченка меморіального комплексу, до якого входила могила поета з облаштуванням прилеглої території, а також будівництво «Тарасової світлиці», яка швидко стала музеєм Т.Г.Шевченка.

Частково В.В.Тарновському вдалося здійснити свій задум щодо створення на території Качанівки меморіалу визначних українців. Поховати Т.Шевченка йому не дозволили, але біля дубу Т. Шевченка ним було влаштовано справжній меморіал Т.Шевченка, а на початку 90-х рр. XIX ст. там було поховано друга поета художника Г.М.Честахівського, над могилою якого було насипано пагорб та встановлено хрест. На території садиби знаходиться ще одне поховання – художника О.О.Агіна, яке локалізувати поки ще не вдалося.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Історико-краєзнавча діяльність В.В.Тарновського є винятковим явищем у нашій історії, вона залишила яскравий слід. Традиційно вважалося, що він лише фінансував добродійні справи та жив для свого задоволення. Але уважне вивчення архівних документів, мемуарних та зображальних джерел свідчить про те, що це була людина з серйозними поглядами на проблеми української історії та культури, яка багато в чому передбачила подальший хід подій, намагалася не лише зібрати, але й зберегти для нащадків скарби минулого. В умовах постійного тиску з боку уряду на розвиток українознавчих досліджень, В.Тарновський використовував своє високе положення в суспільстві, особисті кошти для досягнення високої мети. Навколо В.Тарновського утворилося велике коло однодумців, серед яких було багато краєзнавців, зокрема О.Лазаревський, М.Шугуров, Д.Яворницький, М.Біляшівський та багато інших, які стали засновниками музеїв та керівниками історико-краєзнавчого руху. Тому в подальшому вивчати життя та діяльність В.Тарновського потрібно у зв'язку з іншими представниками історико-краєзнавчого руху. Особливо це має значення для подальшого розвитку Національного історико-культурного заповідника «Качанівка».

ЛІТЕРАТУРА

1. А.Л. [А.Лазаревський]. Памяти Н.М.Белозерского / А.Л. // Киевская старина. – 1897. – 1897. – Т.61. – С.146-150.
2. Антонович В.Б. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып.1. / В.Б.Антонович, В.А.Бец. – К.: Типогр. Имп-го ун-та Св.Владимира, 1883. – 81 с.
3. Біляшівський М. Музей українських старожитностей Василя Тарновського-молодшого як явище української культури / М.М.Біляшівський // Українознавство – 2003. Календар-щорічник / Упоряд. В.Піскун, А.Ціпка, О.Щербатюк. – К.: Поліграф книга, 2002. – С.116-124.
4. Горенко Л. Качанівка як об'єкт культурологічних досліджень / Л.І.Горенко // Формування культурно-побутового середовища палацово-паркових комплексів другої половини XVIII – початку XX століття: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – С.19-25.
5. Горленко В.П. Картины, рисунки и офорты Шевченка / В. П.Горленко // Киевская старина. – 1888. - Т.21. – С.80-85.
6. Дворянські садиби як осередки культурно-мистецького та духовного життя XIX – початку XX століття: Матеріали Міжнародної наукової конференції 6-7 вересня 2007 р. До 230-річчя заснування качанівської садиби та 170-річчя від дня народження В.В.Тарновського (молодшого). – Качанівка, 2007. – 154 с.
7. Державний архів Полтавської області, ф.801, оп.1., спр.3918, арк.8-зв-9.

8. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф.140, оп.1, спр.44, арк.408.
9. ДАЧО, ф.127, оп.29-а, спр.128, арк.2.
10. Каталог музея українських древностей В.В.Тарновского. – К.: Типогр. К.Н.Милевского, 1898. – 86 с.
11. Каталог музея украинских древностей В.В.Тарновского. Т.2. / Сост. Б.Д.Гринченко. – Чернигов: Типогр. губ. Земства, 1900. – 367 с.
12. Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В.Тарновского. Вып.1. Шевченко. – К.: Типогр. К.Н.Милевского, 1893. – 34 с.
13. Качанівка. Альбом автографів / Автор-упорядник С.О.Половникова. – К.: Темпора, 2010. – 326 с.
14. Лазаревський Г. О. Київська старовина: Спогади Гліба Лазаревського / Г. О. Лазаревський - К.: МАУП, 2007. – С.15–281. [Б–ка українознавства: Вип. 11].
15. Лазаревський А. Старинные малороссийские портреты / А.М.Лазаревський // Киевская старина. – 1882. – Т.2. – С.337-342.
16. Меценатство та його роль в суспільно-економічному житті України: Матеріали наукової конференції. Качанівка, 29-30 липня 2010 р. До 200-ліття від дня народження В.В.Тарновського-старшого. – Качанівка, 2010. – 175 с.
17. Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревского, Н.В.Шугурова // Киевская старина. – 1902. – Т.78. – С.282–292.
18. Петренко О.М. Роль О.Лазаревського у формуванні колекції українських старожитностей В.В.Тарновського / О.М.Петренко // Скарбниця української культури. Вип.3. – Чернігів, Сіверянська думка, 2002. – С.118-121.
19. Половникова С.О. Історія заснування Музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського мовою документів / С.О.Половникова // Скарбниця української культури. – Вип.8. – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С.183-190.
20. Половникова С.О. Василь Васильович Тарновський: духовні витоки українського патріотизму та благодійності / С.О. Половникова // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип.8. – Чернігів: АНТЕІ, 2007. – С.183-190.
21. Проблеми і перспективи музеєфікації старовинних дворянських садіб України кінця XVIII – початку XX ст.: Матеріали Качанівських ювілейних наукових читань. – Галич, 2007. – 104 с.
22. Тарновський М.В. Василь Васильович Тарновський (молодший). 1837-1899 / М.В.Тарновський // Хроніка-2000. – Вип.19-20. – 1997. – С.140-193.
23. Товстоляк Н.М. Краєзнавче музейництво В.В.Тарновського та К.М.Скаржинської / Н.М.Товстоляк // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун–т ім. Г.С.Сковороди. – Харків: Майдан, 2010. – Вип.38. – С.205-209.
24. Товстоляк Н.М. Садіба Качанівка як об'єкт досліджень садібознавства / Н.М.Товстоляк // Проблеми і перспективи музеєфікації старовинних дворянських садіб України кінця XVIII – початку XX ст.: Матеріали Качанівських ювілейних наукових читань. – Галич, 2007.–С.18-23.
25. Формування культурно-побутового середовища палацово-паркових комплексів другої половини XVIII – початку XX століття: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. – 336 с.
26. Уманец Ф. Украинский музей В.В.Тарновского в Чернигове / Ф.Уманец // Исторический вестник. – 1910. –Т.СХХІ. – С.614-624.
27. Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського (ЧІМ), АЛ 504/77/9, арк. 40-41.
28. ЧІМ, АЛ.504/16/24.
29. ЧІМ, АЛ.504/16/30.
30. ЧІМ, АЛ. 504/17/7.
31. Яворницький Д.І. В.В.Тарновський / Д.І.Яворницький // Хроніка-2000. – Вип.16. – 1996. – С.139-172.